

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 450-451 ԹԹ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

450-451 թվականների ժողովրդա-ազատագրական մաքառումները դաժան քննություն էին Հայաստանի բոլոր խավերի համար: Ժողովրդի մեջ դեռ թարմ էր Արշակունյաց Հայոց միասնական պետության մասին հիշողությունը: 428 թ. Հայոց թագավորության բարձումից հետո երկրի պետականությունը հարատևեց ի դեմս նախարարական իշխանությունների, որոնց շնորհիվ Հայաստանը մնում էր աննվաճ, պահպանում իր ազգային արժեքները, Առաքելադրոշմ Եկեղեցին, հոգևոր անկախությունը: Արշակունիների անկումից հետո, գրում է Եղիշեն. «ի նախարարսն Հայոց անկաներ թագաւորութիւնն... վասն որոյ և աստուածպաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարութեամբ երևելի լինէր յաշխարհին Հայոց...»¹: Պատմագիրը համոզված է, որ նախարարությունների միասնության պարագայում Հայաստանը կարող է դառնալ հզոր ուժ և պահպանել իր ինքնությունությունը: Ուստի նա իր ոսկեդենիկ մատյանում միասնության կոչ է անում, շեշտում, որ միաբանությունը («գուգութիւն»-ը) «է մայր բարեաց» իսկ տարանջատությունը («անգուգութիւն»-ը) ծնում է չարիքներ²:

Միասնություն էր պահանջում դյուցազնաշունչ ժամանակը, երբ հարցականի տակ էին դրված ժողովրդի անկախ գոյատևման գորեղ կոմանները: Երկրի պետականության, միասնության դրոշակակիրը Հայ Առաքելական Եկեղեցին էր, որը գործվիզ էր նախարարական տարանջատ իշխանություններին, սրբազնագործում էր նրանց պետական իրավագործությունը, հոգևորապես միաբանում նրանց ուժերը՝ հնարավոր գոյամաքառումներում ոգուն ապավինելով դիմակայելու համար: Հայոց Եկեղեցին Մահակ-Մաշտոցյան լուսանորոգ ձեռնարկումների շնորհիվ վերածվել էր հոգևոր-գաղափարական և քաղաքական հզոր գործոնի, որը ժողովրդին զինելով ոգու սրերով՝ պաշտպանեց Իրանի պետական գաղափարաբանության վերածված զրադաշտական կրոնի հորձանքից, պահպանեց հայրենավանդ հավատն ու օրինակարգը, ինչը ցայտունորեն դրսևորվեց 447 թ. Շահապիվանի ժողովում ընդունված կանոնական որոշումներում³: Եղիշեն, շեշտելով Եկեղեցու և պետական (նախարարական) իշխանությունների միասնության անհրաժեշտությունը, առաջնություն է վերապահում հոգևորին: «Բոլոր մարմնոյս հոգի է կենդանութիւն, իսկ մարմնոյ և հոգւոյ միտք են կառավար...»⁴, - գրում է նա: Ըստ այդմ, առանց

¹ Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեանի, Երևան, 1957, էջ 6:

² Նույն տեղում, էջ 4:

³ Տե՛ս Կանոնագիրը Հայոց, Ա, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 440, 441, 464-465:

⁴ Եղիշէ, էջ 15:

հոգևոր-գաղափարական նեցուկի, պետական իշխանությունը թեական է ու անկատար:

Մասանյանները քաջ գիտակցում էին, որ Հայաստանն ի դեմս նախարարական իշխանությունների և Հայոց Եկեղեցու, շարունակում է մնալ որպես ներքին ինքնավարության գաղափարա-քաղաքական հզոր գործոն, որն իր գործությամբ կարող էր ներհակել իրենց քաղաքական ծրագրերին: Երկրի հզորության և անկախության այդ երկու պոլոսների դեմ Հազկերտ Բ ուղղեց գլխավոր հարվածները՝ հասկանալով, որ նրանց ազդեցությունն ի դերն հանելու պարագայում Հայաստանը դյուրությամբ կենթարկվի իր կամքին: Այդ նպատակադրումով հայ ազնվականության ծաղիկը՝ Հայոց այրուձին, նրա հրամանով փակվեց Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Պահ անունով կիրճում: Սակայն դժնդակ պայմանները չկոտրեցին հայ ռազմիկների կամքը, չկարողացան հոգևորապես զինաթափել նրանց: Հայոց այրուձին քրիստոնեական հավատի շնորհիվ և հայ հոգևորականության ջանքերով, նրա հոգեկեցույց քարոզչությամբ մնաց հավատարիմ հայրենիքին ու նրա սրբություններին՝ չվարանելով անգամ պարսից զորքի առջև դրսևորել իր հոգևոր հավատամքը և կատարել քրիստոնյայի սրբազան պարտքը՝ պաշտամունքի արարողությունները, «բարձր բարբառով, սաղմոսիք և երգովք հոգևորօք և մեծապայծառ վարդապետությամբ յայտ յանդիման մեծի բանակին», -վկայում է Եղիշեն⁵:

Հայ ազնվականության մեջ պառակտում մտցնելու նպատակով պարսից արքունիքը նպատակասլաց քայլեր ձեռնարկեց: «Հազկերտ արքան, - վկայում է պատմագիրը, - սկսաւ այնուհետև յառաջ կոչել զկրտսերս յաւագաց և զանարգս ի պատուականաց և զտգէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց...զամենայն զանարժանսն յառաջ մատուցանէր և զամենայն զարժանաւորսն յետս տանէր», խոստանալով առատ պարգևներ, հողատիրություններ, մեծամեծ պատիվներ ու իշխանություն⁶: Պարսից դռանը հաջողվեց Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունեցու դեմ հանել նրա փեսա Վարազվաղանին՝ Սյունյաց վատոգի սեպուհին, որն առլցված բուռն թշնամանքով աներոջ հանդեպ, հեռացավ Պարսկաստան և ուրանալով քրիստոնեական հավատը՝ «եղև պատճառ կորստեան բազմաց և կոտորածի աշխարհիս Հայոց»⁷: Նա նաև դարձավ պարսից իշխանությունների խորհրդատուն: Ըստ Ղազար Փարպեցու, հենց նրա խորհրդով էր, որ Միհրներսես հազարապետը Հազկերտին համոզեց կրոնափոխ անել հայերին⁸: Անշուշտ, Սյունյաց այս սեպուհի մասին Փարպեցու հաղորդումն ունի իրական-պատմական հիմք⁹: Հավաստի է պատմագրի հաղորդումն այն մասին, որ հետագայում, երբ պարսից արքունի մեծ ատյանում կայացած դատավարության ժամանակ Վասակ Սյունին Հազկերտ Բ-ի հրամանով շնորհազրկվեց, նույն օրը Սյունիքի իշխան կարգվեց «զթշնամին նորա զսեպուհն Սիւնի, զուրացողն զՎարազվաղան»¹⁰: Ղազար Փարպեցին երբեք Վասակ Սյունեցուն չի հիշում ու-

⁵ Եղիշեն, էջ 16:

⁶ Նույն տեղում, էջ 16-17:

⁷ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիֆլիս, 1904, II, ԺԹ, էջ 39-40:

⁸ Նույն տեղում, II, ԻԱ, էջ 42-43:

⁹ Տե՛ս Կ. Յուզբաշյան, Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարսակի պայմանադրությունը, Երևան, 1989, էջ 109:

¹⁰ Ղազար Փարպեցի, էջ 85:

րացող մակդիրով, քանի որ գիտեր, որ նա ցկյանս պահպանել է քրիստոնեական հավատը: Մինչդեռ Եղիշեն միշտ նրան հիշում է իբրև հավատորացի՝ մեղանչելով պատմական ճշմարտության առջև: Հավատն ուրանալու պարագայում, անշուշտ, այլ կլիներ Վասակի քաղաքական ճակատագիրը: Նա չդարձավ պարսից դռան հլու և հնազանդ կամակատարը, այլ ելնելով Հայաստանի շահերից՝ կամենում էր ներգործել նրա վրա, ընդունել տալ դրական վճիռներ: Դա հրատապ անհրաժեշտություն էր՝ ստեղծված դժխեմ իրավիճակում, երբ հավատորացությունը խարխլում էր թե՛ նախարարական համակարգի և թե՛ Եկեղեցու հիմքերը: Այդ չարիքի դեմ համադաշն ուժերով ծառացան նախարարներն ու հոգևոր հայրերը: Ղազար Փարպեցին գրում է, որ երբ հավատափոխության վերաբերյալ Հազկերտի հրովարտակը հասավ Հայաստան, «Ժողովեցան այնուհետև ըստ հրամանի տանուտերացն Հայոց սուրբ եպիսկոպոսը ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց, և պատուական երիցունք և վանականք»¹¹: Ժողովն, այդպիսով, գումարվել է նախարարների նախաձեռնությամբ և հոգևոր դասի մասնակցությամբ: Պատմագիրը բերում է ժողովական նախարարների ցանկը, որտեղ առաջին տեղում Վասակ Սյունեցու անունն է¹²: Ժողովում կազմված պատասխանում վառ կերպով դրսևորվեց հայ ազատանու և հոգևոր դասի միաբանությունը, որը հեցած էր ժողովրդի լայն խավերի աջակցության վրա: Պատասխանում առանցքայինը Հայոց քրիստոնեական հավատին չդիպչելու և նախարարական դասի իրավունքները, երկրի ավանդական իրավակեցությունը պահպանելու խնդիրներն էին, որոնք անտես չառնելու պարագայում հայերը պատրաստակամ էին նախկինի պես օրինապահություն դրսևորել արյաց դռան հանդեպ: Նշվեց նաև, որ քրիստոնեական կրոնը պատվիրում է, որպեսզի ծառաները հնազանդ լինեն մարմնավոր տերերին՝ իշխաններին, և համաձայն են «կամաւ իսկ և յօժարութեամբ յամենայնի զձեր կամս և զհրաման կատարել և ծառայել ձեզ»¹³: Շեշտվեց, որ ոչ մի ուժ չի կարող խախտել իրենց քրիստոնեական հավատը¹⁴:

Սասանյան տիրակալը հասկանում էր, որ քրիստոնեական կրոնը հոգևոր-գաղափարական հզոր ուժ է, և այն պետք է արմատախիլ անել, որպեսզի չճարակի նաև իր երկիրը, որտեղ տակավին 422 թվականին նեստորականները հիմնել էին իրենց կաթողիկոսությունը Սելևկիա քաղաքում: Վերջինիս հովվապետն իրեն հորջորջում էր «Պարսկաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի կաթողիկոս» տիտղոսով¹⁵: Հազկերտ Բ առաջին հերթին հարվածն ուղղեց Հայաստանին, որպես Առաջավոր Ասիայում քրիստոնեական կրոնի միջնաբերդի: Նրա հրամանով Հայաստան ժամանած Դենշապուհ պաշտոնյան «զազատութիւն եկեղեցոյն արկանէր ի ծառայութիւն», ակնկալելով, որ այդ կերպ «զուխտն եկեղեցոյն ցրուեսցէ»¹⁶: Նա վերացրեց Հայաստանի երկու գորավոր ուժերի՝ նախարարների և Եկեղեցու իշխանության կարևորագույն լծակները: Երկրի տնտեսական գործառույթներն իրականացնող հազարապետության գործակալությունը

¹¹ Նույն տեղում, II, ԻԳ, էջ 44:

¹² Նույն տեղում, II, ԻԳ, էջ 45:

¹³ Նույն տեղում, II, ԻԴ, էջ 45:

¹⁴ Եղիշե, էջ 40:

¹⁵ St'u Synodicon orientale ou Recueil de Synodes nestoriens, publ., trad. et annote J. Chabot, Paris, 1902, p. 276.

¹⁶ Եղիշե, էջ 22-23:

խլվեց Ամատունիներից և դրվեց պարսիկի իրավասության տակ, Եկեղեցին զրկվեց դատաստանական իշխանությունից և ապահարկությունից¹⁷: Տնտեսապես թուլանալով՝ նախարարները և Եկեղեցին պետք է կատարեին արյաց արքայի կամքը: Բայց վերջինս, ինչպես նշվեց, դիմեց ավելի ազդու քայլերի, գրավոր վերջնագրով կրոնափոխության առաջարկ անելով հայերին: Վերջնագրի պատասխանը կազմեցին հոգևոր հայրերը՝ «հաւանութեամբ մեծամեծ նախարարացն»¹⁸: Այն արտահայտում էր երկրում լեռնացող ըմբոստահույզ տրամադրությունները: Հովսեփ կաթողիկոսի կամքով հայոց, վրաց և ադվանից նախարարները Ավետարանի վրա ուխտադիր երդում կատարեցին¹⁹: Այդ ուխտը նրանք չթյուրեցին նաև Հազկերտի պահանջով Տիգրան այցելելուց հետո՝ վերստին Ավետարանի վրա երդվելով հավատարիմ մնալ «ուխտին սրբութեան և հեղլով զարինս...ի վերայ ամենայն աշխարհին փրկութեան»²⁰: Առերես ուրացությունը միջոց էր երկրում ալիքվող ժողովրդական շարժումները ցանկալի հունի մեջ դնելու համար: Հոգևորականներն իրենց հերթին տենդագին գործունեություն ծավալեցին ժողովրդի մեջ: «Յայնմ ժամանակի,- հավաստում է պատմագիրը,- սփռեցան եպիսկոպոսքն յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեօղս և յագարակս և ի բագում ամուրս լեռնային գաւառացն: Դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց և կանանց, շինականաց և ազատաց, զքահանայից և զմենակեցաց. խրատ եղին, պնդեցին և արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի»²¹: Հոգևոր դասի նվիրագործած նշանաբանն էր՝ «օրէնք աստուածայինք կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի»²²:

Հազկերտ Բ ամեննին հաշվի չառավ Հայաստանի ժողովրդի շահերը, և համոզված լինելով նրան հավատափոխ անելու իր մտահղացման մեջ՝ նույնիսկ սահմանեց դրա ժամկետը, որպես սկիզբ հաստատելով հին պարսկական տոմարի վեցերորդ ամիսը՝ շահրիարը, որը համընկնում էր օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին²³: Հայերի կրոնափոխությունը պետք է ավարտվեր «մինչև ի գլուխ տարւոյ»²⁴, այսինքն 450 թ. վերջին: Սակայն Հայ Եկեղեցու նպատակամետ ջանքերը հօդս ցնդեցրին արյաց արքայի ծրագրերը: Եկեղեցու կոչով ժողովուրդը ոտքի ելավ Հայրենի երկրի ազատությունն ու հոգևոր և քաղաքական ինքնագոյությունը պաշտպանելու համար, «զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին»²⁵, երդվելով չխնայել անգամ հավատուրացության դիմաց հորը, եղբորը, զավակներին, ամուսնուն: Այրարատի Ծաղկոտն գավառում, Հայոց սրբազան Արածանի գետի ափերին, Անգղ, ապա նաև Զարեհավան գյուղաքաղաքներում հայերը ուսանելի դաս տվեցին պարսից մոզերին: Ժողովրդական ընդվզումների հուժկու ալիքը տարածվեց երկրի գրեթե բոլոր հորիզոններում: Վասակ մարզպանը, սթափ գնա-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁸ Եղիշե, էջ 28:

¹⁹ Ղազար Փարպեցի, II, ԻԵ, էջ 47, Եղիշե, էջ 43:

²⁰ Եղիշե, էջ 50:

²¹ Նույն տեղում, էջ 57:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս С. Селешников, История календаря и хронология, Москва, 1977, с. 80.

²⁴ Եղիշե, էջ 52-53:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 58:

հատելով իրավիճակը, ջանաց միաբանել նախարարներին, որպեսզի պարսկական իշխանություններին հարկադրի զիջումների գնալ և չափավորել իրենց նկրտումները: Այդ նպատակով նա Ղևոնդ երեցին նրա երկու կարգակիցների հետ ուղարկեց Բագրևանդի Արամանա (Արաման) գյուղ՝ Վարդան Մամիկոնյանին ետ վերադարձնելու, քանի որ ժողովրդական շարժումն առանց մարտերում փորձված զորավարի չէր կարող հաղթանակի հասնել: Բայց եթե Վարդանն ապավինում էր ժողովրդի ուժերին, Վասակը ի սկզբանե համոզված էր, որ առանց դրսի օժանդակության հնարավոր չէ հաղթանակի հասնել և պահպանել Հայաստանի ինքնավար իրավունքները, քրիստոնեական կրոնն ու Եկեղեցին: Բյուզանդիայի, նաև հոների զորակցության ակնկալիքով նա Վարդանի հետ միասին անցավ շարժման գլուխ, ապա երդվեցին հավատարիմ մնալ «հաւատոյ ուխտին, և կնքեալ նախ մատանեաւ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ և ապա մատանեօք ամենայն տանուտերացն Հայոց և աւագ սեպհացն, և եղեալ ի սուրբ Աւետարանի երդմանն՝ ետուն ցպատուական եպիսկոպոսն և ցաւագ քահանայութիւնն որ էին անդ»²⁶: Այդ պահից ժողովրդական տարերային շարժումը մտավ կազմակերպված հունի մեջ: Ապստամբները գրավեցին Արտաշատը, Գառնին, Անի, Արտագերս, Կապույտ, Ողական և Որոտն ամրոցները, Վան քաղաքը և այլ բնակավայրեր, ոչնչացրին պարսից զորքի հենակետերն ու գրադաշտական կրակատները²⁷:

Ժողովրդական շարժման գլուխ կանգնած էր նաև Վասակ մարզպանը, որին անգամ Վարդան Մամիկոնյանն ասում էր. «Զոր ինչ հրամայեսցես ինձ՝ առնեմ անխափան»²⁸: Վասակը նախարարների գիտությամբ օգնության խնդրանքով դիմումներ է ուղղում Բյուզանդիայի կայսրին: Ըստ Եղիշե պատմիչի, կայսեր մոտ է ուղարկվել Ատոմ Գնունին, մինչդեռ, ըստ Ղազար Փարպեցու, Բյուզանդիա մեկնած պատվիրակության կազմում ընդգրկված են եղել Վահան Ամատունին, Հմայակ Մամիկոնյանը (Վարդանի եղբայրը) և Մեհրուժան Արծրունին²⁹: Ըստ այդմ հայերը Բյուզանդիա պատվիրակություն են ուղարկել երկու անգամ՝ նախ Թեոդոս Բ կայսեր (408-450), ապա 450 թ. օգոստոսի 24-ից նրան հաջորդած Մարկիանոս կայսեր (450-457) մոտ: Վերջինս հրաժարվել է զինական դաշինք կնքել ապստամբ հայերի հետ՝ չկամենալով խախտել տակավին 422 թ. կնքված պարսկա-բյուզանդական խաղաղության պայմանագիրը: Հոները ևս չկարողացան օգնել հայերին, քանի որ պարսից իշխանությունները կանխավ փակել էին Ճորադուռը (Դերբենտի լեռնանցքը): Ավելին, նրանք երկյուղում էին, որ հայերին կարող են միանալ նաև համադավան վրացիներն ու աղվանները, ուստի զորք մտցրին Աղվանք: Վերջինիս զորապետն ու եպիսկոպոսը ժամանեցին Այրարատ և գուժեցին, որ պարսիկները Աղվանքում ամենուրեք ատրուշաններ են կառուցում, կարգում են «մոզս և մոզպետս օրենսդիր ամենայն աշխարհիդ»³⁰: Վարդանը Հայոց այրուձին շարժեց Աղվանք և Խաղխաղ քաղաքի մոտ փայտուն հաղթանակ տարավ պարսից զորքի դեմ: Այնուամենայնիվ, երբ Վասակը համոզվեց, որ դրսից օգնության հույսեր չկան, կտրուկ կերպով փո-

²⁶ Ղազար Փարպեցի, II, ԼԲ, էջ 62:

²⁷ Եղիշե, էջ 68-69:

²⁸ Ղազար Փարպեցի, II, ԼԲ, էջ 62:

²⁹ Եղիշե, էջ 71, Ղազար Փարպեցի, II, ԼԳ, էջ 63:

³⁰ Եղիշե, էջ 70-71:

խեց իր դիրքորոշումը՝ անհեռանկար համարելով զինված առճակատումը սասանյան գերակշիռ ուժերի հետ և փորձեց համաձայնության եզրեր գտնել պարսիկների հետ: Նա Միհրներսեհին և Սեբուխտ զորապետին տեղեկացրեց, որ զորքի հիմնական մասն իր իշխանության տակ է և բոլորովին էլ չի պատրաստվում պատերազմել պարսից զորքի դեմ³¹: Վասակին կողմնակից էին Բագրատունի, Ապահունի, Խորխոռունի, Վահևունի, Պալունի, Աբեղենից և Ուրծի նախարարներն իրենց զորաբաժիններով³²: Հավանաբար նրանք ևս սկզբում հարել են ժողովրդական շարժմանը, ապա Վասակի ազդեցությամբ որդեգրել են զգուշավոր ուղեգիծ: Վասակին հաջողվեց հրովարտակ կորզել Հազկերտ Բ-ից, որով արյաց արքան ներում էր ապստամբների բոլոր հանցանքները, անգամ պարսից մոզերի կոտորածը և թույլ էր տալիս ազատ կերպով դավանել քրիստոնեական կրոնը: Վասակն ու իր կուսակիցները հավատում էին ներման հրովարտակին, բայց նրանց չհաջողվեց հանդարտեցնել ապստամբներին, որոնք հավատի գործությամբ դարձել էին «ամենեքեան մի սիրտ և մի հոգի»³³, պատրաստ իրենց արյամբ նվիրագործելու ազատագրական պայքարը: Նրանք, գրում է Եղիշեն, թեպետ «ոչ ունեին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ արտաքուստ օգնական զոք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետացն մխիթարութեամբ»³⁴, հավատարիմ մնացին սրբազան ուխտին՝ նետվելով ժողովրդական պատերազմի բոցերի մեջ:

Հայ ապստամբներին զինական աջակցություն չցուցաբերեցին նաև վրաց իշխանները, որոնք, ինչպես նշվեց, Ավետարանի վրա երդվել էին զորակից լինել նրանց: Այն պահին, երբ Վարդան Մամիկոնյանը հաղթանակ տարավ Խաղխաղում, որը գտնվում էր «մերձ ի սահմանս Վրաց»³⁵, վրացի իշխանները որևէ օգնություն ցույց չտվեցին նրան: Մինչդեռ աղվանները ոգի առնելով Վարդանի տարած հաղթանակով, միացան նրա զորքին և «միաբանք և հաւասարք կցորդք լինէին գործոյն նահատակութեան»³⁶: Բայց աղվանները ևս անհեռանկար համարելով պատերազմի հետագա ծավալումը, չչարունակեցին պայքարը: Եղիշեի վկայությամբ Բաղասականի տիրոջ որդիները նույնիսկ պարսիկներին միացած պատերազմում էին հայ ապստամբների դեմ³⁷:

Ապստամբության հրդեհը մարելու հույսով Վասակը ջանում էր իր կողմը գրավել նաև Եկեղեցու սպասավորներին: Դա մասամբ հաջողվեց նրան³⁸: Վասակը նաև այդ կերպ կամենում էր պարսից վերնախավին համոզել, որ եկեղեցականների մի մասը դեմ է ապստամբությանը: Այդ նպատակով նա Միհրներսեհին ներկայացրեց իր կողմնակից հոգևորականներին³⁹, թերևս հուսալով այդ կերպ Եկեղեցին գերծ պահել հետապնդումներից: Միհրներսեհը, համոզված Վասակի օրինապահության մեջ, նրան թագավորի

³¹ Ղազար Փարպեցի, II, ԼԴ, էջ 64:

³² Եղիշեն, էջ 74, Ղազար Փարպեցի, II, ԼԶ, էջ 67:

³³ Ղազար Փարպեցի, II, ԼԴ, էջ 68:

³⁴ Եղիշեն, էջ 73-74:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 75:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 78:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 76:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

³⁹ Եղիշեն, էջ 95:

տիտղոս էր խոստանում, եթե, իհարկե, նա կարողանար մարել ապստամբության հրդեհը⁴⁰։ Նկատենք, որ Պարսկաստանում ընդունված կարգի համաձայն, սասանյան գահակալները մեծ ծառայություններ մատուցած մարզպաններին շնորհում էին թագավորի տիտղոս⁴¹։

Վասակի կողմնակից հոգևորականները գործուն քայլերի դիմեցին ժողովրդին հանդարտեցնելու նպատակով։ Նրանք, ինչպես հաղորդում է Եղիշեն, շրջում էին ապստամբների մեջ՝ «Սուրբ Աւետարանաւն երդնուին և ասէին, եթէ «ի թագաւորէն շնորհեսցի ամենեցունց քրիստոնէութիւնդ»⁴²։ Սակայն Վասակը չկարողացավ իր ազատությունների, ազգային արժեքների, հավատի պաշտպանության համար ոտքի ելած ժողովրդին հանդարտեցնել, ուստի նրան չէին հավատում նաև պարսիկները։ Միհրնեսէն անգամ Հազկերտի առջև մեղադրեց Վասակին իբրև խաբէբայի, իսկ արքան խոստացավ՝ Հայաստանը հնազանդեցնելուց հետո «մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զբաժակն դառնութեան մահու»⁴³։ Գուցե դրանում որոշակի դեր են խաղացել նաև աներոջ դեմ Վարազվադանի խարդավանքները, որոնց շնորհիվ նա, ինչպես նշվեց, հասավ քաղաքական բարձունքների։ Բացի այդ, Հայաստանում այլևս լիիշխան իրավագործություն չունէր Վասակն իբրև մարզպան, քանի որ Վարդան Մամիկոնյանն արդեն իր ազդեցությանն էր ենթարկել «զամենայն աշխարհն»⁴⁴, այդպիսով պահապան դառնալով երկրի ներքին ինքնավարության և ազգային արժեքների։ Վարդանին և իր գորակիցներին նեցուկ էր կանգնած հզոր մի ուժ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցին։ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ Ավարայրի ճակատամարտին նախորդող զինուորը մինչև այգաբաց «ամենայն դասք քահանայիցն... վարդապետական բանիւք քաջալերէին զբազմութիւն զօրացն՝ վայր մի քաջանալ, և անսպառ բարեացն լինել ժառանգաւոր...»⁴⁵։ Հովսեփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երեցն անձամբ քաջալերում էին զորապետներին ու զինվորներին՝ նրանց զինելով անպարտելի ու անկապտելի հոգևոր զենքով։ Ավարայրի ճակատամարտն ամենից առաջ հոգիների պատերազմ էր, որտեղ հաղթանակ տարան հայոց քաջամարտիկները, քանի որ արդարացի էր նրանց ոգորումը։ Բոլորը գիտակցում էին, որ նահատակությամբ թույլ չեն տա, որ ոսոխը շղթայի հայի հոգին, որ իրենք Հայրենի երկրին պարգևում են հոգևոր ազատություն, ազգային ինքնություն գոյության իրավունք։ Իրենց հերթին Եկեղեցու սպասավորները «ցանկային մահակից լինել քաջ նահատակացն»⁴⁶, գրում է Եղիշեն։ Եվ Ավարայրի դաշտում, մարտից առաջ, նրանք սեղան կանգնեցնելով՝ «զամենասուրբ խորհուրդն կատարեցան. ուղղեցին և աւագան, և եթէ գոյր ոք երախայ ի բազմութեան զօրուն՝ զզինէրն ամենայն մկրտեցին. և ընդ առաւոտս սուրբ օրինացն հաղորդե-

⁴⁰ Ղազար Փարպեցի, II, ԽԲ, էջ 76, Եղիշեն, էջ 90։

⁴¹ St u այս մասին **А. Колесников**, О термине “марзбан” в сасанидском Иране (“Палестинский Сборник”, вып. 27 (90), Ленинград, 1981, с. 55).

⁴² Եղիշեն, էջ 92։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 96-97։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 99։

⁴⁵ Ղազար Փարպեցի, II, ԼԸ, էջ 70։

⁴⁶ Եղիշեն, էջ 114։

ցան...»⁴⁷: Վարդան Մամիկոնյանը գորքի առջև ելույթ ունենալով հիշեցրեց, որ հայրենի աստվածատուր օրենքների, հավատքի համար իրենք միշտ մարտնչել ու ոչնչացրել են թշնամիներին, «պարծանս անձանց ժառանգեցաք և զքաջ անուն ազգատոհմին մերոյ թողաք եկեղեցւոյ»⁴⁸:

Շեշտելով հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միաբանությունը, նա կոչ արեց չերկնչել ահեղագոր հակառակորդից, հիշեցրեց աստվաշաշնչական փոքր ժողովրդի՝ մակաբայեցիների գոյամաքառումը սելևկյան արքայի դեմ, ապա գորքը դասավորեց մարտակարգերով: Եվ,- գրում է պատմիչը,- «անդէն ի դաշտին գտեղի առեալ՝ զգօրսն զետեղէր, և յամենայն կողմանց տակաւ գայրուծին կազմէր»⁴⁹: Այդպիսով, նա իր գորքի թևերը ապահովեց վտանգից՝ դրանք բոլոր կողմերից շրջապատելով այրուծիով: Բազում մարտերում փորձված զորավարը հմուտ մարտավարությամբ հայոց ուժերը հակադրեց Ավարայրի դաշտի ամբողջ լայնքով տեղակայված հակառակորդի զորագնդերին⁵⁰: Նրա զորավարական ավյունի շնորհիվ Հայոց զորաբանակը քիչ կորուստներ ունեցավ, դրանում, անշուշտ, մեծ էր նաև հոգևորականների խաղացած դերը: Նրանք բարձրացրին հայ մարտիկների ռազմի կորովն իրենց մարտասնույց կոչներով: Ավարայրում վառ կերպով դրսևորվեց հայ ռազմիկների ու հոգևոր դասի միաբանությունը: Զորքի առջև ելույթ ունենալով՝ Ղևոնդ Երեցն ասաց. «Այսօր եպիսկոպոսք և երիցունք և սարկաւագունք, սաղմոսերգողք և գրակարդացք իւրաքանչիւր կարգեալ կանոնաւ՝ իբրև վառեալք զինու և պատրաստեալք ի պատերազմ, կամին ընդ ձեզ յարձակել հարկանել զթշնամիսն»⁵¹: Այդպիսով Ավարայրի դաշտում հայերը մարտնչում էին կրկնակի զենքով՝ հոգևոր և մարմնավոր, ուստի հակառակորդը, ունենալով ուժերի բացարձակ գերակշռություն, ավելի քան երեք անգամ մեծ կորուստներ ունեցավ, քան հայերը, որոնք ոգուն ապավինելով՝ մնացին անպարտ ու աներեր և Ավարայրից հետո ևս շարունակեցին մաքառումները՝ տիրելով «բազում գաւառաց և բերդից, զոր և ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր»⁵²:

Տեսնելով, որ Վասակ Սյունեցին չի արդարացնում իր հույսերը, Հազկերտը նրան ազատեց Հայաստանի մարզպանի պարտականություններից՝ փոխարենը նշանակելով Ատրորմիզդ Արշականին⁵³, որն, ըստ երևույթին, ուներ Արշակունի ծագում⁵⁴: Նոր մարզպանը փորձեց խաբեպատիր հնարներով խաղաղեցնել երկիրը: Նա Հազկերտի հրամանով իր մոտ հրավիրեց 37 ուխտապահ նախարարների՝ «սուտ երդմամբ և սնտախ խոստմամբ» համոզելով, որ նրանց չեն պատժելու և ոչ էլ զրկելու են իշխանությունից ու

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 103:

⁴⁹ **Եղիշե, էջ 105:**

⁵⁰ Տե՛ս **Հ. Հակոբյան**, Հայոց մարտավարությունն ու ռազմավարությունն Ավարայրում («Ավարայրի խորհուրդը», Երևան, 2003, էջ 206-209):

⁵¹ **Եղիշե, էջ 113:**

⁵² Նույն տեղում, էջ 119:

⁵³ **Ղազար Փարպեցի, II, և, էջ 73:**

⁵⁴ **С. Еремян**, Народно-освободительная борьба армян против персов в 450-451 г.г., "Вестник древней истории", 1951, N 4, с. 60.

պատիվներից⁵⁵: Հովսեփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ Երեցն ուրիշ եկեղեցականների և հայոց մի զորագնդի հետ ապաստանել էին մի ամրոցում: Պաշարվելով պարսից զորականների կողմից և նեղվելով պարենի պակասությունից՝ նրանք հավատացին սնամեջ խոստումներին (նրանց դեռ հավատ էր ընծայում նաև Վասակը) և ամրոցից ցած իջան: Սակայն պարսիկ զինվորները նրանց հանդեպ անարգ վերաբերմունք ցուցաբերեցին, կոտորելով 213 հայ զինվորի: Ցնցված դրանից՝ Հովսեփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երեցն ու մյուս հոգևորականները կամովին իրենց պարանոցները պահեցին դահճապետի սրի տակ: Բայց նրանց չսպանեցին, հավանաբար, վերին հրամանով, դատական քննությամբ նրանց նկատմամբ վճիռ կայացնելու նպատակով: Պարսից իշխանությունները հույս ունեին Եկեղեցին գլխատելու միջոցով մարել հույզերը, սակայն «ամենայն մարդ,-գրում է Եղիշեն,-յանձն իւր Եկեղեցի էր...մարմինք իւրաքանչիւր՝ սուրբ սեղան»⁵⁶: Պարսիկները չէին կարող անտես առնել այդ զորավոր իրողությունը: Նրանք զգուշանում էին եկեղեցիներին դիպչելուց⁵⁷, մանավանդ որ «քազումք ի նախարարացն Հայոց դեռ ևս բռնացեալ ունէին զամուրս աշխարհին, և դեռ ևս մարգպանն յերկիւղի էր»⁵⁸: Ատրորմիզդ մարգպանն, անշուշտ, վերին իշխանության հավանությամբ, ստիպված էր մեղմ վերաբերմունք ցուցաբերել հայերի հանդեպ, որպեսզի չայրվի իր ոտքի տակի հողը: Նա նույնիսկ հրամայեց թեթևացնել հարկերը, արտոնեց ազատ կերպով պաշտել քրիստոնեական կրոնը, անգամ, ինչպես հավաստում է Եղիշեն, թույլ տվեց, որպեսզի բռնությամբ հավատն ուրացածները վերստին քրիստոնյա մկրտվեն, վերադարձրեց ազատներից բռնագրաված հողատիրությունները: Մարգպանի բարեհաճ վերաբերմունքը զինաթափեց բերդերում ամրացած նախարարներին, որոնք «իբրև տեսին զշինութիւն երկրին, մանաւանդ զեկեղեցոյն հաստատութիւն, քաջալերեցան համարձակեցան և նոքա յանդիման լինել արքային»: Մարգպանը նաև «գիր ողորանաց և ուխտ հաստատութեան տայր տանել առ նոսա հրամանաւ արքունի»: Թեպետ նախարարները գիտեին «զդառնութիւն տէրութեանն՝ թէ սուտեն յամենայնի, կամեցան չարչարակից լինել սրբոցն»⁵⁹:

Սակայն դա չմեղմացրեց ապստամբություն հարուցելու մեջ մեղադրվող Եկեղեցու հայրերի նկատմամբ սասանյան վերնախավի վերաբերմունքը: Նրանց շղթաների մեջ դրած աքսորեցին Ապար աշխարհ (Խորասան): Աքսորի ճանապարհին նրանց հանդիպում է Վասակ Սյունեցին, որը դեռևս շնորհներ էր ակնկալում սասանյան դռան կողմից: Այլ կերպ էին դատում Ղևոնդ Երեցը և մյուս աքսորականները: Այս առումով ուշագրավ է Փարպեցու վկայությունը: Հազկերտ արքայի մոտ մեկնող Վասակը, հանդիպելով աքսորյալ հոգևոր հայրերին, փութապես ձիուց իջնելով ողջունում է նրանց, երկար ժամանակ ուղեկցում, անգամ հրավիրում է ճաշի: Եվ երբ «Յոյժ խնդալից սիրով» նրան դիմավորած հոգևոր հայրերը տեղեկացան, որ նա գնում է Հազկերտի մոտ, այնժամ Ղևոնդը, որ «անտրտում և զուարթերես...ախորժակ բանիւ լրջմտութեամբ խօսէր երկարս ընդ Վասակայ», չվարանեց ասել, որ Հազկերտը երբեք նրան չի մեծարի «թագաւորութեամբ աշխարհին

⁵⁵ Ղազար Փարպեցի, II, ԽԲ, էջ 75:

⁵⁶ Եղիշեն, էջ 125:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 127:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 103:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 131-132:

Հայոց»⁶⁰: Իրոք, 452 թ. սկզբին Տիգրանում թագավորական ատյանի կայացրած վճռով Վասակը դատապարտվեց ցմահ բանտարկության, որպես ապստամբությունը գլխավորողի⁶¹: Դաժան վճիռ կայացվեց նաև աքսորյալ հոգևոր հայրերի նկատմամբ: Երկու տարի բանտում պահելուց հետո Հովսեփ կաթողիկոսին, Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսին, Ղևոնդ Երեցին և ուրիշ հոգևորականների դատապարտեցին մահվան: «Կալանակայաց նախարարները, գրում է Փարպեցին, - տեղեկանալով, որ նրանց նկատմամբ մահավճիռ է կայացվել, «լային դառնապես... վասն մնալոյ ի նոցանէ որքք և անմխիթարք»⁶²: Հոգևոր հայրերն իրենց արյամբ քավեցին աշխարհիկ տերերին մեղսագրվածը: Դենշապուհը նրանց մեղադրեց, ասելով, որ «բազում նախարարք, որ այժմ կան կապանօք չարչաչեալ, վասն ձերոյ յամառութեանդ եղև այդ ամենայն»⁶³: Հոգևոր հայրերը նախարարներին դիտում էին որպես իրենց հոգեզավակներ ու քաջալերողներ, ասելով՝ «Մեք այժմ զօրացեալք քաջալերցաք ի բանից շնարհալից հոգևոր ծննդոցս մեր, հարք յորդոց, վարդապետք յաշակերտաց...»⁶⁴: Իսկ նախարարները գտնում էին, որ անգամ բանտում իրենց մեջ լսելի էր Եկեղեցու հայրերի հոգեպարար խոսքը: Նրանք մխիթարվում էին՝ ասելով, որ արժանի եղան «զծնողս մեր և զհոգևոր վարդապետս ի կենդանութեան մերում ի մարմնի իբրև զհրեշտակս տեսանել, և ի վախճանի իբրև զգուարթունս»⁶⁵:

Պարսից իշխանությունները հաշվի էին առնում, թե ինչպիսի գորեղ գործոն է Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր տերերի միաբանությունը ժողովրդական պատերազմում, որն ուներ ոչ միայն քաղաքական, այլև տվյալ պահին հույժ արմատական հոգևոր-գաղափարական զսպանակներ: Անգամ Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնայք, գրում է պատմիչը, մոռանալով իրենց կանացի տկարությունը, դարձան «արուք առաքինիք ի հոգևոր պատերազմին»⁶⁶: Եկեղեցու և ազատանու միասնությունը խարխուլելու ուղղությամբ պարսից իշխանությունները ձեռնարկեցին որոշակի քայլեր, պատերազմի մեղքը, ինչպես նշվեց, բարդելով Եկեղեցու հայրերի վրա: Նրանց նկատմամբ կայացած մահվան վճիռն ի կատար ածվեց Հազկերտ Բ-ի գահակալման 16-րդ տարում՝ 454 թ. հուլիսի 7-ին, Ապար աշխարհի Ռևան անունով գյուղի մերձակայքում⁶⁷: Հազկերտը հույս ուներ, որ Եկեղեցին գլխատելով ջլատելու է Հայաստանի դիմադրական կորովն ու զորությունը: Տիգրանի գերագույն ատյանը թեև մահավճիռ էր կայացրել նաև կալանված 37 նախարարների նկատմամբ, բայց 464 թ. նրանց ներում շնորհվեց՝ ավելի քան տասը տարի տևած բանտարկելից հետո: Հազկերտ Բ այդ քայլով կամենում էր հայ ազատանուն հեռու պահել իր ախոյաններից՝ Բյուզանդիայից և հոնական ցեղերից: Ազատ արձակված նախարարները վերստացան իրենց կալվածներն ու իրավունքները⁶⁸, վերականգնվեցին

⁶⁰ Ղազար Փարպեցի, II, ԽԲ, էջ 77:

⁶¹ Տեն նույն տեղում, II, ԽԵ, էջ 83-84:

⁶² Նույն տեղում, II, ԾԱ, էջ 88:

⁶³ Եղիշե, էջ 161, տեն նա՝ Ղազար Փարպեցի, II, ԾԵ, էջ 97:

⁶⁴ Ղազար Փարպեցի, II, ԾԱ, էջ 91:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

⁶⁶ Եղիշե, էջ 202:

⁶⁷ Ղազար Փարպեցի, II, ԾԵ, էջ 97-98:

⁶⁸ Եղիշե, էջ 199:

նրանց իշխանությունները, որոնց շնորհիվ Հայաստանը պահպանեց իր ներքին իրավական համակարգն ու իրավագործությունը, քրիստոնեական շնորհապանծ հավատը: Եկեղեցին ևս, չնայած կրած ծանր կորուստներին, պահպանեց իր արժեհամակարգը, նվիրապետական կառույցները, վերականգնեց նաև իր ապահարկությունը: Շարունակելով Հայոց պետականությունը մարմնավորողի, ժողովրդին համախմբելու, համերկրային իրավակեցությունն ամրակայելու վեհ առաքելությունը, Հայոց Եկեղեցին մնում էր որպես երկրի ինքնավար իրավունքների հոգևոր պահապանն ու դրոշակակիրը: Նա ամեն տարի տոնում է Ավարայրում կյանքերը զոհաբերած քաջապանծ հայ ռազմիկների, նահատակված հոգևոր հայրերի սուրբ հիշատակը, որն իբրև արնավառ դրոշ, հավետ փողփողալու է երախտապարտ սերունդների սրտերում՝ ոգեկոչելով մեծագործությունների, սխրանքների: